

УДК (331.522+378):330.366

М.Г. Слоква, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Інституту економіко-правових досліджень НАН України

РИНКІ ПОСЛУГ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА РОБОЧОЇ СИЛИ: ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ЗБАЛАНСОВАНOSTІ

Розглянуто передумови збалансованості економічних систем, насамперед ринків. Визначено основні характеристики збалансованості ринків послуг вищої освіти та робочої сили. Як збалансованість даних ринків визначено такий їх стан, за якого існує якісна та кількісна відповідність (пропорційність) між характеристиками попиту та пропозиції послуг вищої освіти та характеристиками попиту та пропозиції робочої сили.

Ключові слова: *ринок послуг вищої освіти, ринок робочої сили, попит, пропозиція, збалансованість.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Господарювання за ринкових принципів обумовило активне формування нових типів відносин в усіх сферах суспільства, зокрема і у такій специфічній та не ринковій на перший погляд сфері як освіта. За часів планового ведення господарства забезпечувався рівноважний узгоджений розвиток всіх підсистем шляхом застосування адміністративних методів регулювання. В умовах ринку основним інструментом досягнення рівноваги є ринковий механізм узгодження попиту та пропозиції. Його дія чітко простежується на товарних ринках, в умовах ринків послуг вищої освіти та робочої сили, де об'єктом відносин є властивості індивіда (знання, вміння, навички) і дію даного механізму ускладнено, про що свідчать існуючі диспропорції у розвитку ринків послуг вищої освіти та робочої сили, невідповідність обсягів та структури підготовки вищими навчальними закладами потребам ринку робочої сили, загострення проблем безробіття, зокрема серед випускників вищих навчальних закладів.

Останнє обумовлює необхідність теоретичного аналізу закономірностей розвитку ринків послуг вищої освіти та робочої сили, розгляду особливостей їх взаємозв'язків та взаємодії, що сприяло б визначенню характеристик їх збалансованого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Накопичення проблем щодо результативності відтворення кваліфікованої робочої сили постійно зосереджує увагу наукових кіл на пошуку нових шляхів їх розв'язання. Наявність значної чисельності наукових праць, присвячених дослідженню різноманітних аспектів означеної проблеми, свідчить про її значущість і масштабність. Проте здебільшого у роботах об'єктом дослідження виступає окремо ринок послуг вищої освіти чи ринок робочої сили. Незначною є кількість робіт [1-7], в яких досліджуються одночасно два ринки, а також проблеми їх взаємозв'язків, взаємодії та збалансованості. Проте не повною мірою дослідженими залишаються питання суті збалансованості ринків послуг вищої освіти й робочої сили та інструментів її забезпечення. Означене обумовлює затребуваність розгляду теоретичних питань збалансованості даних ринків у контексті загострення проблем відтворення кваліфікованої робочої сили.

Метою дослідження є визначення суті та основних складових збалансованості ринків послуг вищої освіти та робочої сили як необхідної умови забезпечення результативного відтворення кваліфікованої робочої сили.

Виклад основного матеріалу дослідження. Приступаючи до розгляду питання збалансованості ринків послуг вищої освіти та робочої сили, перш за все необхідно зазначити, що здебільшого поняття „збалансованість” використовують як характеристику окремого ринку, що відбиває відповідність попиту пропозиції. Рідше говорять про збалансованість ринків. Огляд наукових публікацій засвідчив про використання стосовно ринків, у більшості випадків, понять взаємозв'язок та взаємодія. Так, А.В. Калина, розглядаючи механізм взаємодії ринків в умовах міжсистемної економіки, перш за все визначає взаємозв'язки між різними видами ринків, отриманими за тим чи іншим принципом класифікації [8, с. 12-13]. Причому ринки праці та освітніх послуг отримано за різними класифікаційними принципами, у першому випадку – це „...економічне призначення об'єктів ринкових відносин”, у другому – „...за галузями промислового виробництва та економіки в цілому”, проте надані автором взаємозв'язки

між ринками не надають уявлення про зв'язки між означеними ринками, а саме, робочої сили та послуг вищої освіти.

У межах макроекономічного підходу розглядається поняття збалансованості (рівноваги) національного ринку. Представляючи національний ринок як сукупність різноманітних ринків, колектив науковців зазначає про наявність між останніми взаємодії та взаємозалежностей [9, с. 468-469]. Вони відзначають збалансованість (рівновагу) національного ринку, який розглядається як складна економічна система. Відсутність такої збалансованості та посилення нерівноваги приводять до економічної кризи, диспропорційності економіки та інших негативних проявів. Також автори говорять про збалансованість інтересів виробників та споживачів, тобто відповідність попиту та пропозиції. Причому у ринковій економіці одночасно діють сили рівноваги та нерівноваги, рівновага здійснюється через нерівновагу. Нерівновага виникає об'єктивно внаслідок безперервного розвитку, розходжень у часі, у кількісному та структурному аспектах попиту та пропозиції.

У макроекономічному аспекті досягнення рівноваги, що характеризується збалансованістю та пропорційністю економічних процесів, передбачає дотримання таких умов відтворення:

- всі індивіди мають знайти на ринку предмети споживання;
- всі суб'єкти мають знайти на ринку фактори виробництва;
- весь продукт минулого року має бути реалізовано [10, с. 337].

Отже, збалансованість характеризує стан економічної системи як єдиного цілого. Необхідні, стійкі, такі що повторюються, причинно обумовлені зв'язки між економічними явищами регулюються законами локального характеру. Вони часто характеризують розвиток окремої підсистеми або розвиток її внутрішніх елементів. Зв'язки тісно переплітаються, отже локальні пропорції зводяться до загальної пропорційності. Проте загальна пропорційність не є простою сумою локальних пропорцій. Взаємопов'язаність економічних процесів обумовлює їх підпорядкованість та коригування, що, в свою чергу, формує якісно новий рівень пропорційності, яка витікає з єдності економічної системи.

В економічній науці існують різноманітні підходи щодо опису залежностей між ринками та математичного обґрунтування проблеми економічної рівноваги. Так, наприклад, економіко-математична модель Вальраса представляє собою систему рівнянь, що відбиває взаємозв'язки окремих ринків в економічній системі та математично обґрунтовує досягнення одночасної рівноваги на всіх ринках у всьому господарстві в умовах вільної конкуренції. За допомогою моделі Леонтьєва можливе прогнозування взаємозв'язку економічних процесів, що протікають на окремих ринках, шляхом розробки міжгалузевих балансів [10, с. 348-349]. Модель Хікса-Хансена застосовують для визначення рівноваги щодо ринків робочої сили, товарного та фінансового ринків [8, с. 14-19].

Дані моделі повною мірою придатні в умовах товарних ринків, а з огляду на специфічність ринків послуг вищої освіти та робочої сили їх інтерпретація є складнішою. Також слід відзначити, що вони здебільшого орієнтовані на розкриття кількісного аспекту збалансованості, у той час як якісна складова не знаходить належного висвітлення.

Отже, по-перше, розглядаючи національний ринок як складну економічну систему, кожен окремий ринок можна представити як самостійну економічну підсистему, яка знаходиться з іншими підсистемами у тісних взаємозв'язках та взаємозалежностях. Тобто ринки послуг вищої освіти та робочої сили є самостійними підсистемами, що знаходяться у тісних взаємозв'язках та взаємозалежностях як один з одним, так і з іншими підсистемами складної економічної системи. По-друге, для ринку властивий товарний тип зв'язків між основними суб'єктами (з боку попиту та пропозиції), основними властивостями якого є взаємні згоди сторін обміну, еквівалента відплата, вільний вибір, конкуренція. Украй важливими є не лише прямі зв'язки (виробництво-ринок-споживач), а й зворотні (споживач-ринок-виробництво). Світовим досвідом підтверджується, що необхідною умовою стійкості та ефективності будь-якої економічної системи є механізм зворотних зв'язків. По-третє, для економічної системи та її підсистем властивий стан рівноваги. Рівновага характеризує збалансованість та пропорційність економічних процесів як на окремому, так одночасно на всіх ринках, відбиває той вибір, який влаштує всіх в суспільстві.

Для визначення особливостей збалансованості ринків послуг вищої освіти та робочої сили необхідно вбачається конкретизація їх характеристик.

Ринок послуг вищої освіти – це певна система відносин (правових, фінансово-економічних, соціально-освітніх, організаційно-методичних, інформаційних тощо), що виникає між основними суб'єктами – виробниками та споживачами (вищими навчальними закладами, студентами, абітурієнтами) з приводу надання, купівлі-продажу послуги вищої освіти.

Освітній ринок, зокрема ринок послуг вищої освіти, передбачає використання таких ринкових категорій:

- попиту як форми вираження потреб індивідів і суспільства в освітніх послугах;
- пропозиції як обсягу освітніх послуг, що продукуються і надаються суб'єктами освітнього процесу;
- ціни у вигляді плати за надану послугу, освітню програму, набуті знання, уміння, навички тощо;
- товару – освітньої послуги, освітньої програми [11, с. 242].

Основними характеристиками ринку послуг вищої освіти є попит, пропозиція, послуга вищої освіти. Попит на послуги вищої освіти залежить від рівня народжуваності населення, специфіки навчання, престижності професії, вартості навчання, набуття знаннями статусу основного капіталу для суспільного розвитку та інших факторів. Пропозиція послуг вищої освіти залежить від територіального поділу праці, попиту на робочу силу відповідної професії та кваліфікації, науково-технічного прогресу, престижності спеціальностей та інших факторів.

Під ринком робочої сили розуміється певна система соціально-трудова відносин, що виникає між основними суб'єктами ринку (робітниками, підприємствами, центрами зайнятості) з приводу організації, використання та купівлі-продажу робочої сили.

У вітчизняній науковій літературі до фундаментальних ознак ринку робочої сили прийнято відносити такі:

- наявність класу людей, головним джерелом доходу яких є продаж власної робочої сили; можливість носіїв робочої сили вільно розпоряджатися нею, в тому числі й продавати її, отримуючи заробітну плату, добровільно на основі врахування власної вигоди вибирати сферу праці й місце роботи;
- наявність виробництв, що використовують найману працю;
- свобода дій продавців і покупців, що при здійсненні угод купівлі-продажу робочої сили керуються особистою вигодою;
- формування ціни робочої сили, розподіл працівників між галузями й підприємствами перш за все під впливом співвідношення попиту і пропозиції на неї [12, с.18].

Основними характеристиками ринку робочої сили є попит, пропозиція та заробітна плата (ціна вартості та частково споживної вартості робочої сили). Попит на робочу силу залежить від попиту на товари та послуги, рівня технічної оснащеності підприємств, інтенсивності та продуктивності праці, форм та методів організації виробництва, економічної кон'юнктури, ступеня лібералізації зовнішньоекономічної діяльності держави, насамперед від можливості проникнення на національний ринок продукції іноземних компаній, якості робочої сили й якості праці та інших. Пропозиція робочої сили залежить від рівня народжуваності населення, тривалості навчання та здобуття кваліфікації, обсягів підготовки спеціалістів вищими навчальними закладами, демографічної політики держави, стану ринку житла, престижності праці та інших факторів.

Залежно від кон'юнктури розрізняють дефіцитний (попит перевищує пропозицію), рівноважний (попит дорівнює пропозиції) та надлишковий (пропозиція перевищує попит) ринок робочої сили. Рівноважний ринок – це ідеальний стан, що у дійсності не має місця. Типовою ситуацією є надлишковий ринок (рівень безробіття складає до 15% працездатного населення), причому у більшості розвинутих країн при перевищенні пропозиції над попитом відчувається дефіцит за окремими професіями [9, с. 164].

Попит та пропозиція знаходяться у діалектичному взаємозв'язку – пропозиція формує попит, а попит обумовлює обсяг та структуру пропозиції. Рівновага, збалансованість кожного ринку (як послуг вищої освіти, так і робочої сили) є збалансованість (якісна та кількісна) характеристик їх попиту та пропозиції.

Діалектика понять „взаємозв'язок”, „взаємодія” та „збалансованість” розкривається через діалектичний зв'язок категорій „явище”, „процес” і „результат”. Оскільки основним

об'єктом відносин як на ринку послуг вищої освіти, так і ринку робочої сили є індивід – а саме, його характеристики: знання, вміння, навички, робоча сила, – то спільним для попиту і пропозиції є характеристики індивіда. Взаємозв'язок, взаємодія та збалансованість ринків – це взаємозв'язок, взаємодія та збалансованість попиту та пропозиції даних ринків.

Подані у науковій літературі спроби визначення взаємозв'язків між ринками послуг вищої освіти та робочої сили характеризуються визначенням прямих зв'язків між ринками, типовим прикладом можна назвати схему подану у роботі [5, с. 92]. В. Шевчуком зроблено спробу визначення не лише прямих, а й зворотних зв'язків між даними ринками, проте зворотнім характером визначаються лише зв'язки між первинним і вторинним ринками робочої сили та системою перепідготовки робочої сили, система підготовки робочої сили (ринок освіти) характеризується лише прямим зв'язком з ринком робочої сили [2, с. 22]. Поле ефективності оптимізованого співвідношення ринку праці та ринку освітніх послуг, розроблене колективом авторів [4, с. 25], характеризується наявністю прямих та зворотних зв'язків, проте попит на послуги вищої освіти у межах схеми не представлено, а відповідно, і його зв'язки з пропозицією послуг вищої освіти, а також з попитом та пропозицією робочої сили відсутні.

У роботі [3] основний акцент зроблено на інформаційно-аналітичному забезпеченні взаємодії, але особливості взаємодії ринків послуг вищої освіти та робочої сили залишилися, на жаль, поза увагою авторів.

Поняття збалансованості ринків послуг вищої освіти та робочої сили залишилось поза увагою науковців, роботи яких досліджено. Проведений аналіз сутності поняття „збалансованості”, специфіки ринків послуг вищої освіти та робочої сили, особливостей їх взаємозв'язків та взаємодії дозволив сформулювати авторське визначення поняття „збалансованість регіональних ринків послуг вищої освіти та робочої сили”, під яким розуміється такий стан ринків послуг вищої освіти та робочої сили, за якого існує якісна та кількісна відповідність (пропорційність) між характеристиками попиту та пропозиції послуг вищої освіти і характеристиками попиту та пропозиції робочої сили.

Одним з основних інструментів забезпечення збалансованості ринків, що розглядаються, має бути науково обґрунтована розробка системи балансів, яка являє собою зведений баланс робочих місць і трудових ресурсів, баланс робочого часу, балансові розрахунки потреби в спеціалістах та потреби в підготовці кваліфікованої робочої сили системою вищої освіти та інші. Баланси мають розроблятися як по окремих регіонах (областях), так і по країні в цілому.

Колективом російських вчених [5] здійснено спробу розробки узагальненої моделі системи „економіка-ринок праці-професійна освіта”, за допомогою якої спрогнозовано потребу економіки відповідних регіонів у кваліфікованій робочій силі та, виходячи з цього, обсягів підготовки кваліфікованої робочої сили вищими навчальними закладами. Їх досвід вбачається корисним, тим більше, що прогнозування здійснювалось як у межах галузевих груп, так і за рівнем освіти (базовою, середньою та вищою освітою). Науковцями також розглянуте таке важливе питання як працевлаштування випускників вищих навчальних закладів за отриманою спеціальністю (за наведеними даними воно дорівнює 30%) та зроблено розрахунки, що збільшення на 1% чисельності випускників, які працюють за спеціальністю, сприятиме економії бюджетних коштів при заданій кількості випускників більше ніж на 1 млрд. руб. Розроблена модель орієнтована на зменшення дисбалансу між потребами економіки та випуском системою освіти і дозволяє скоригувати обсяги державного замовлення. Проте, виходячи з особливостей вітчизняної системи вищої освіти, не зайвою вбачається конкретизація прогнозів потреби у робітниках з вищою освітою ще й за освітньо-кваліфікаційними рівнями (молодшими спеціалістами, бакалаврами, спеціалістами та магістрами), що сприяло б більшій комплексності та деталізації дослідження і задоволенню якісним аспектам збалансованості.

Висновки. Отже, ринки послуг вищої освіти та робочої сили, з одного боку, є економічними системами, а з іншого, – підсистемами складної економічної системи (національна економіка). Основними характеристиками ринку є попит та пропозиція, які знаходяться у тісному діалектичному взаємозв'язку та взаємозалежностях, їх ефективна взаємодія забезпечує рівновагу (збалансованість) економічної системи. Між ринками існують тісні взаємозв'язки, які мають

носити не лише прямий, а й зворотний характер, взаємодія ринків послуг вищої освіти та робочої сили полягає у взаємних напрямках дій, орієнтованих на досягнення рівноваги (збалансованості), під якою пропонується розуміти такий стан ринків, за якого існує якісна та кількісна відповідність (пропорційність) між характеристиками попиту і пропозиції послуг вищої освіти та характеристиками попиту і пропозиції робочої сили. Конкретизація суті збалансованості є необхідною умовою розробки інструментарію його діагностики, що є орієнтиром наступних наукових пошуків.

Список використаних джерел

1. Петрова Т. Ринок освітніх послуг і ринок праці: проблеми взаємозв'язку та взаємодії / Т. Петрова // Україна: аспекти праці. – 2006. – № 4. – С. 3-7.
2. Шевчук В. Ринок праці як інструмент регулювання освітньої галузі у сфері підготовки висококваліфікованої робочої сили / В. Шевчук // Україна: аспекти праці. – 2010. – № 2. – С. 20-25.
3. Корнев Ю.Г. Информационно-аналитическое обеспечение эффективного взаимодействия рынка труда и рынка высшего профессионального образования в Украине / Ю.Г. Корнев // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 9(99). – С. 235-242.
4. Оболенська Т.Є. Маркетингова стратегічна політика оптимізації ринку освітніх послуг та ринку праці в інноваційно-інвестиційній політиці України / Т.Є. Оболенська, О.П. Сологуб, Ю.В. Усиченко // Науковий вісник Національного гірничого університету. – 2005. – № 4. – С. 22-27.
5. Гуртов В.А. Моделирование потребностей экономики в кадрах с профессиональным образованием / В.А. Гуртов, Е.А. Питухин, Л.М. Серова // Проблемы прогнозирования. – 2007. – № 6. – С. 91-107.
6. Черніченко Г.О. Взаємодія вищих навчальних закладів з роботодавцями / Г.О. Черніченко, Т.В. Орехова, Л.В. Шаульська // Вісник Донецького національного університету. Серія В: економіка і право. – 2009. – Спецвипуск. – Т. 1. – С. 10-15.
7. Макаренко С.О. Узгодження потреб ринку праці та ринку освітніх послуг вищих навчальних закладів України / С.О. Макаренко, В.П. Нечаєв // Науковий вісник Національного гірничого університету. – 2005. – № 4. – С. 79-87.
8. Калина А.В. Механізм взаємодії ринків в умовах міжсистемної економіки / А.В. Калина // Формування ринкових відносин в Україні. – К.: НДЕІ, 2003. – № 3(22). – С. 12-20.
9. Мочерный С.В. Экономическая теория: Учебник / С.В. Мочерный, В.К. Симоненко, В.В. Секретарюк, А.А. Устенко; Под ред. С.В. Мочерного. – 2-е изд., испр. и доп. – К.: О-во „Знання”, КОО, 2003. – 662 с.
10. Экономическая теория (политэкономия): Учебник / Под общей ред. акад. В.И. Видяпина, акад. Г.П. Журавлевой. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 560 с.
11. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 3 / Відп. ред. С.В. Мочерний. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2002. – 952 с.
12. Маршавін Ю. Генеза ринку праці України / Ю. Маршавін // Україна: аспекти праці. – 2010. – № 2. – С. 14-19.

***Аннотация.** Рассмотрены предпосылки сбалансированности экономических систем, непосредственно рынков. Определены основные характеристики сбалансированности рынков услуг высшего образования и рабочей силы. В качестве сбалансированности данных рынков определено такое их состояние, при котором существует качественное и количественное соответствие (пропорциональность) между характеристиками спроса и предложения услуг высшего образования и характеристиками спроса и предложения рабочей силы.*

***Ключевые слова:** рынок услуг высшего образования, рынок рабочей силы, спрос, предложение, сбалансированность.*

***Annotation.** Address background balance economic systems direct markets. The main characteristics of the balance of services markets in higher education and the workforce. As balance data markets defined the condition in which there are quantitative and qualitative conformity (proportionality) between the characteristics of demand and supply of higher education and characteristics of supply and demand of labour.*

***Key words:** higher education market, labour market, demand, supply, balance.*